

AQRAR SAHƏDƏ İSTEHSALIN İQTİSADI SƏMƏRƏLİLİYİNƏ TƏSİR GÖSTƏRƏN AMİLLƏR

S.T.HACIYEVA, dissertant
Az.ETKTI və TI

İqtisadi səmərəlilik xalq təsərrüfatının bütün sahələrinə olduğu kimi geniş təkrar istehsalın həyata keçirilməsində başlıca amil kimi çıxış edir. İstehsalın iqtisadi səmərəliliyi təmin edilmədiyi halda təsərrüfat subyekti növbəti ildə məhsul istehsalını həyata keçirmək üçün zəruri kapital resursuna malik olmur. İstehsalın iqtisadi səmərəliliyinə müasir şəraitdə çoxsaylı amillər təsir göstərir. Bu amillərə aşağıdakıları şamil etmək olar:

- təbii-iqlim amilləri;
- məhsulun keyfiyyəti;
- məhsul istehsalının həcmi;
- kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın səviyyəsi;
- qiymətlərin səviyyəsi;
- məhsul istehsalına çəkilən xərclərin səviyyəsi;
- aqrar sahənin maliyyələşmə və kreditləşmə səviyyəsi;
- vergi dərəcələri.

Məlum olduğu kimi, bazar təsərrüfatçılıq sistemində transformasiya prosesini yaşayan müstəqil Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın dinamik inkişafının təmin edilməsində kənd təsərrüfatının rolu əvəzəedilməzdir. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının iqtisadi səmərəliliyi intensiv inkişaf amillərindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

İntensiv inkişaf sahə vahidinə kapital qoyuluşlarının həcmnin yüksəldilməsi və mütərəqqi texnologiyalar tətbiqi hesabına əldə edilir. İntensiv inkişafa nail olunması son nəticədə kənd təsərrüfatında sahə vahidindən və hər baş mal qaradan daha çox gəlir əldə edilməsinə imkan verir.

Lakin hazırkı dövrdə Azərbaycanın kənd təsərrüfatında hər hansı intensiv inkişafdan söhbət açmaq qeyri mümkündür. Baxmayaraq ki, taxıl, tərəvəz, kartof və s. bu kimi məhsulların istehsalında artım müşahidə olunmuşdur, bu gün respublikamızın kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə nəinki dünya bazarına çıxışı, hətta lokal şəraitdə idxal olunmuş məhsullarla rəqabətə

tabb gətirmə qabiliyyəti belə çox aşağı səviyyədədir.

Aqrar sahədə aparılan islahatlar bir neçə spesifik sahənin inkişafına təkən versədə, digər - pambıqçılıq, tütünçülük, üzümçülük, çayçılıq kimi prestijli sahələr dinamik inkişafdan kənarda qalmışlar. Halbuki, bu sahələrin dünya standartlarına cavab verəcək şəkildə inkişaf etdirilməsi Azərbaycanın dünya bazarına çıxışını və daxili tələbatın ödənilməsinə təmin edəcəkdir. Həmçinin Azərbaycan Respublikası bu sahələrin inkişafı üçün potensial imkanlara (iqlim ehtiyatları, yararlı torpaqlar, əmək ehtiyatları və s.) malikdir.

Mövcud vəziyyəti daha dolğun təsvir etmək üçün 1995-2005 illəri üzrə statistik məlumatlara müraciət edək.

Cədvəlin təhlili belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, son illər bitkiçilik məhsulları istehsalında artım davam etməkdədir. Belə ki, son illər havaların əlverişsiz keçməsinə baxmayaraq 2005-ci ildə də əsas növ bitkiçilik məhsullarının istehsalında artım nail olunmuşdur. 1995-ci illə müqayisədə 2005-ci ildə taxıl istehsalı 2,3 dəfə, kartof 7,0 dəfə, tərəvəz 2,6 dəfə, bostan məhsulları 8,7 dəfə, meyvə, giləmeyvə istehsalı 92,8% artmışdır.

Cədvəldən göründüyü kimi yuxarıda qeyd olunan prestijli sahələrin inkişafı tənəzzülə doğru meyli etmişdir. Əsasən pambıq, tütün və üzüm istehsalında bu tənəzzül daha qabarıq şəkildə əks olunmaqdadır.

Aqrar bölmədə baş verən müxtəlif istiqamətli struktur dəyişiklikləri hər bir sahənin iqtisadi inkişafa təsir səviyyəsini müəyyənləşdirməyi vacib məsələlərdən biri kimi önə çəkir.

Mövcud iqtisadi realıqda təbiidir ki, istehsal sahələri bazarın tələbinə uyğunlaşdırılmağa çalışılır. Lakin elə hallar da müşahidə olunur ki, məhz bazarın tələb etdiyi sahə məhsullarının istehsalı bəzi hallarda da istehsalçının iqtisadi mənfəətini təmin etmir, bəzən isə ölkənin strateji maraqlarına uyğun gəlmir. Hazırda respublikanın aqrar bölməsində mövcud olan bir sıra

problemləri (istehsal vasitələrindən istifadənin, idarəetmə səviyyəsinin aşağı səviyyədə olması, maliyyə vəsaitlərinin, ixtisaslaşmış kadrların çatışmazlığı, və s.) də nəzərə alsaq ölkənin iqtisadi mənafeyinə uyğun sahələrin müəyyənləşdirilməsi zəruri məsələlərdən birinə çevrilir.

Aqrar bölmədə daha üstün sahələrin seçilməsi üçün ilk növbədə iqtisadi səmərəliliyi ümumi cəhətdən xarakterizə edən bir sıra göstəricilər məhsuldarlıq, xərclər, qiymət və s. Müqayisə edilməlidir. Müqayisə üçün yuxarıda qeyd olunmuş

**Kənd təsərrüfatı bitkilərinin ümumi yığımı
(bütün təsərrüfat kateqoriyalarında, min tonla)**

	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Taxıl	921,4	1540,2	2016,1	2195,9	2057,8	2158,2	2126,7
Pambıq	274,1	91,5	83,6	80,4	99,6	135,7	196,6
Tütün	11,7	17,3	12,7	3,3	4,7	6,5	7,1
Kartof	155,5	469,0	605,8	694,9	769,0	930,4	1083,1
Tərəvəz	424,1	780,8	916,4	974,6	1046,3	1076,2	1127,3
Bostan məhsulları	41,9	261,0	290,9	330,3	356,7	355,3	363,8
Meyvə və giləmeyvə	324,4	477,0	497,5	516,8	572,1	424,6	625,7
Üzüm	308,7	76,9	68,1	62,1	65,0	54,9	79,7
Yaşıl çay yarpağı	9,4	1,1	1,4	1,4	0,9	1,0	0,7

Ümumi yığım sahəsinin məhsuldarlığı, sentha

	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Taxıl	15,1	23,8	26,5	26,7	26,6	26,5	26,5
Pambıq	13,0	9,1	10,0	13,2	15,0	17,4	17,5
Tütün	14,6	22,2	20,3	20,9	22,4	24,6	25,7
Kartof	97	84	104	116	124	137	149
Tərəvəz	157	133	135	136	140	135	140
Bostan məhsulları	73	98	101	109	112	116	121
Meyvə və giləmeyvə	31,2	61,9	63,1	63,5	70,0	51,4	73,9
Üzüm	32,6	35,8	39,9	43,8	50,9	38,9	61,8
Yaşıl çay yarpağı	10,3	2,0	3,7	3,9	2,6	2,9	2,5

Cədvəl Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin "Azərbaycan rəqəmlərdə 2006" statistik məcmuəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir (səh.86).

məhsullar üzrə məhsuldarlıq göstəricilərinə müraciət edək.

Təhlil göstərir ki, məhsul istehsalında baş verən artıma məhsuldarlığın səviyyəsinin yüksəlməsi də nəzərə cərpacaq təsir göstərmişdir. Belə ki, müqayisə olunan dövrə taxılın məhsuldarlığı 75,5%, pambıq 34,6%, tütün 76,0%, kartof 53,6%, bostan məhsulları 65,7%, meyvə, giləmeyvə 2,4 dəfə, üzüm isə 89,6% artmışdır.

Lakin bütün bunlarla yanaşı bəzi məhsul növlərinin istehsalında müqayisə olunan dövrdə azalma meyilləri də müşahidə olunmuşdur. Pambıq istehsalında 2004-2005-ci illərdə artım meyilləri müşahidə edilsə də, lakin 1995-ci illə müqayisədə istehsal 28,3% azalmışdır. Analoji tendensiya tütün istehsalında da müşahidə edilməkdədir. Belə ki, 2003-2005-ci illərdə tütün istehsalında artım meyilləri müşahidə edilsə də 1995-ci illə müqayisədə istehsal 39,4% azalmışdır. 2005-ci ildə 79,7 min ton üzüm istehsal edilsə də bu göstərici 1995-ci ildəki göstəricinin 25,8%-ni təşkil etmişdir.

Cədvəlin təhlilindən belə qənaətə gəlmək olar ki, adlarını çəkdiyimiz prestijli sahələrin məhsuldarlıq üzrə göstəricilərində qismən də olsa artım müşahidə olunmuşdur. Amma bu hər hansı bir inkişafın mövcudluğunu əsaslandırmır.

Belə ki, Azərbaycan Respublikasında qeyd olunan sahələr üzrə ixtisaslaşmış obyektlərin demək olar ki, əksəriyyəti öz fəaliyyətini dayandırmışdır. Yerdə qalan müəssisələrdə isə yalnız məhsulların yetişdirilməsi ilə məşğul olduqlarından (dar ixtisaslaşma) müəyyən qədər irəliləyiş əldə edilmişdir. Lakin əldə edilən məhsullar standartlara cavab verə bilmədiyindən konkret bazarlara çıxışını reallaşdırma bilmir, sadəcə olaraq aşağı səviyyəli məmulatların hazırlanmasında istifadə olunur.

Məhsullar üzrə məhsuldarlıq, qiymət, xərc və s. bu kimi göstəricilərin müqayisəsi həm daxili, həm də beynəlxalq bazarda məhsulların rəqabət aparmaq qabiliyyətini müəyyənəlməyə imkan verir. Deməli iqtisadi cəhətdən daha üstün sahələrin müəyyən edilməsi ölkə məhsullarının idxal - ixrac şərtləri daxilində rəqabət qabiliyyətini üzə çıxarır.

Müqayisə əsasında daha yüksək rəqabət qabiliyyətli sahələri aşkar etmək üçün problemə müxtəlif istiqamətlərdən yanaşılmalıdır. Çünki bir tərəfdən bəzi hallarda məhsul istehsalı prosesində xərclərin hamısını nəzərə almaq mümkün olmur, yaxud nəzərə alınmır.

Bəzən isə xərclər bilərəkdən artırılır, gəlirlər süni şəkildə azaldılır. Beləliklə həm birbaşa, həm də dolay yolla vergidən yayınma halları baş verir. Digər tərəfdən ölkənin milli valyutası ilə beynəlxalq valyuta məzənnəsi arasında vaxt asırı dəyişikliklər müşahidə edilir. Milli valyutada bu cür kənarlaşmalar sözsüz ki, məhsulların rəqabət qabiliyyətində də özünü biruzə verir.

Vergilərlə bağlı məsələlərə toxunarkən qeyd etmək zəruridir ki, müxtəlif səbəblərə görə (məsələn torpağın keyfiyyətinə və s.) müəyyən sahələrdən, yaxud bölgələrdən daha çox vergi toplanır, yaxud əksinə. Bununla yanaşı müxtəlif maliyyə yardımlarının (dotaşiyalar, subsidiyalar) eyni şəraitdə tətbiqi həmişə mümkün olmur.

Beləliklə, az maliyyə vəsaiti əldə edən və daha çox vergi ödəməyə bir növ məhkum olan məhsulların rəqabət qabiliyyəti aşağı düşür. Əks şərtlər daxilində fərqli nəticə, yəni rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsi müşahidə edilir. Göründüyü kimi vergi və digər məcburi ödəmələr, həmçinin maliyyə güzəştləri məhsulların rəqabət qabiliyyətinin formalaşmasında öz rolunu oynamaqla daha səmərəli sahələrin müəyyənəlməsinə şərtləndirən əsas amillərdən birinə çevrilir. Məhsulların beynəlxalq bazarlarda rəqabət aparma imkanlarının araşdırmaqla da iqtisadi cəhətdən üstün sahələri aşkar etmək mümkündür. Bunun üçün müqayisə əsasında aşağıdakı göstəricilər üzrə aparılır:

- Məhsulun qiyməti
- Məhsulun realizəsinə çəkilmiş xərclər
- Məhsulun keyfiyyəti

Konkret olaraq desək istehsal olunmuş məhsulun ixrac edildiyi şərtlərə görə nəticə ümumiləşdirilir (beynəlxalq qiymətlərlə). Araşdırmaları eyni zamanda idxal şərtləri daxilində aparmaq zəruridir. Bu zaman yerli məhsulların idxal məhsulları ilə rəqabət aparma bilməsi (yaxud bilməməsi) müəyyənəlməlidir. Təbiidir ki, müqayisənin əsas göstəriciləri daxili bazar qiymətləri ilə hesablanır.

Həmçinin daxili bazanın qorunması üçün dövlət tərəfindən proteksionizm siyasətinin aparılması da məqsədə uyğundur. Bir sıra idxal məhsullarına kvota və embarqonun qoyulması bazarda yerli məhsullar arasında rəqabətin tənzimlənməsinə kömək edəcəkdir. Amma məhsulların dünya bazarına çıxışı üçün qeyd olunan bu siyasətin müvəqqəti və məhdud xarakter daşması labüddür. Beləliklə, yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, məhsul istehsalı və satışı prosesində iqtisadi səmərəliliyi müqayisəli şəkildə qiymətləndirmək bir sıra məsələləri aşkar etməyə imkan verir.

O cümlədən müqayisəli qiymətləndirmə əsasında (yuxarıda göstərilən şərtlər nəzərə alınmaqla) istehsal strukturunda baş verən, yaxud baş verə biləcək dəyişiklikləri yerli istehsalçıların, eləcə də ölkənin tələbatına uyğun olaraq tənzimləmək mümkündür. Bu isə daha üstün rəqabət qabiliyyətli sahələrin müəyyən

edilməsində, həm istehsal münasibətlərinin iqtisadi mühitin dəyişməsindən asılı olaraq təkmilləşdirilməsində ciddi rol oynaya bilər. Həm də beynəlxalq integrasiya şəraitində ölkənin öz mövqeyini möhkəmləndirməsinə və strateji maraqların təmin olunmasına əhəmiyyətli təsirini göstərmiş olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Aliyev İ.H. "Milli iqtisadiyyat və aqrar sahənin inkişaf problemləri". Bakı, Elm nəşriyyatı, 2006, 380 s. 2. İbrahimov İ. H. Azərbaycanda aqrar islahatlar, ixrac potensialının artırılması və investisiya imkanları. "Aqrar islahatlar: nəticələr, problemlər" mövzusunda Beynəlxalq Konfransın materialları. Bakı, 2001. 36-41 s.

AQRAR SAHƏNİN DAVAMLI İNKİŞAFINDA MƏQSƏDLİ PROQRAMLARIN ROLU

Z.T.MƏMMƏDOV, aspirant
AKTA

Milli iqtisadiyyatın inkişafının sürətləndirilməsi transformasiya prosesinin hazırkı mərhələsində dövlətin iqtisadi-siyasətinin başlıca vəziyyətini təşkil edir. Dinamik inkişaf əslində o zaman təmin edilir ki, iqtisadiyyatın bütün sahələrində proporsional artım meylləri təmin olunsun, iqtisadiyyatda tarazlı şəkildə yüksəliş təmin olunsun. Məlum olduğu kimi əsası ümummilli liderimiz, mərhum prezident H.Ə.Əliyev cənabları tərəfindən qoyulan iqtisadi-siyasət kursu, ölkənin beynəlxalq təsərrüfatçılıq sistemində integrasiyasını sürətləndirmiş, bazar təsərrüfatçılıq sisteminin formalaşması istiqamətində əsaslı tədbirlər həyata keçirmişdir. 1994-cü ildə imzalanan əsrin müqaviləsi nəticəsində ölkə iqtisadiyyatına irimiqyaslı investisiya qoyuluşları təmin edilmişdir. Ölkə iqtisadiyyatının neft sektoruna yatırılan investisiya qoyuluşları yanacaq-energetika kompleksində dinamik inkişafın fundamental bazasını yaratmışdır. Lakin bununla belə əldə edilən iqtisadi artım heç də xalq təsərrüfatının bütün sahələrini eyni dərəcədə əhatə etməmişdir. (2)

1995-ci illə müqayisədə 2005-ci ildə iqtisadiyyatda ümumi daxili məhsul 5,6 dəfə, sənayedə 9,6 dəfə, tikintidə 15,0 dəfə, nəqliyyat və rabitədə 2,5 dəfə, digər sahələrdə 5,3 dəfə, kənd təsərrüfatında isə 2,0 dəfə artmışdır. Göründüyü kimi iqtisadiyyatın sahələri içərisində artım sürəti kənd təsərrüfatında aşağı olmuşdur. Bunun isə özünəməxsus səbəbləri olmuşdur. Belə ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri iqtisadiyyatın digər sahələrindəki mövcud qiymətlərin səviyyələri ilə disparitet təşkil edir. Bundan əlavə kənd təsərrüfatının investisiya cəlb edilməsinin aşağı olması bu sahəyə kapital qoyuluşunun zəif olmasına gətirib çıxarır.

Əgər 1995-ci ildə sənayenin ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisi 27,2%, kənd təsərrüfatının 25,3%, tikintinin 3,7%, nəqliyyat və rabitənin 17,4%, digər sahələrin 26,4% olmuşdursa, 2005-ci ildə bu göstəricilərin səviyyəsində nəzərəcarpacaq dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, 2005-ci ildə iqtisadiyyatda ümumi daxili məhsulun

strukturunda sənaye 47,5%, kənd təsərrüfatı 9,1%, tikinti 10,0%, nəqliyyat və rabitə 8,0%, digər sahələr 25,4% xüsusi çəki təşkil etmişdir.

Beləliklə kənd təsərrüfatında iqtisadi artım sürətinin zəif olması son nəticədə ölkənin regionlarında əhəlinin həyat səviyyəsinin aşağı olmasının əyani göstəricisi kimi çıxış edir. Kənd təsərrüfatında iqtisadi artımın sürətləndirilməsi aqrar sahənin davamlı inkişafına nail olunmasından bilavasitə asılıdır.

Aqrar sahənin davamlı inkişafı istehsal potensialından səmərəli istifadə edilməsi əsasında məhsul istehsalının sürətli artımını, əhəlinin ərzaq məhsullarına, sənayenin isə kənd təsərrüfatı xammalına olan tələbatının fasiləsiz şəkildə yerli istehsal hesabına ödənilməsinə özündə əks etdirir. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, aqrar sahənin davamlı inkişafı bu sahədə mülkiyyət mənsubiyyətindən asılı olmayaraq fəaliyyət göstərən təsərrüfatçılıq qurumlarının daxili imkanları hesabına təmin edilmək iqtidarında deyil.

Aqrar sahənin davamlı inkişafı bütövlükdə iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafının tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Araşdırmalar göstərir ki, iqtisadiyyatın digər sahələrində davamlı inkişafa nail olunması təsərrüfat subyektlərinin daxili imkanları hesabına müəyyən qədər təmir edilərsə də, lakin kənd təsərrüfatında bunu həyata keçirmək mümkün deyil. Belə ki, kənd təsərrüfatının özünəməxsus xüsusiyyətləri, o cümlədən az gəlirliliyi və təbii-iqlim şəraitindən asılılığı da davamlı inkişafı daxili mənbələr hesabına həyata keçirmək imkanlarını məhdudlaşdırır.

Bazar təsərrüfatçılıq sistemində keçmiş ölkələrdə aqrar sahənin davamlı inkişafı kompleks məqsədli proqramların hazırlanması və həyata keçirilməsi hesabına təmin olunur. Kompleks məqsədli proqramlar bir qayda olaraq bu və ya digər sahənin inkişafına iri həcmli maliyyə resurslarının yönəldilməsi əsasında zəruri infrastruktur sisteminin yaradılmasını özündə əks etdirir. Məqsədli proqramlar əsas etibarilə dövlət büdcəsindən